

ПОЛОЖЕНИЕТО ВЪВ ВАРДАРСКА
МАКЕДОНИЯ
(ОКТОМВРИ 1912—ОКТОМВРИ 1913) —
ВЪСТАНИЯТА В ТИКВЕШКО И ОХРИДСКО

ДИМИТЪР ГОЦЕВ

LA SITUATION EN MACEDOINE — REGION DE VARDAR
(OCTOBRE 1912--OCTOBRE 1913), LES INSURRECTIONS
DANS LES REGIONS DE TICVECH ET D'OKHRID

DIMITAR GOTZEV

Р е ц е н з е н т

доц. *Константин Пандев*

Р е д а к т о р

доц. *Мария Велева*

През последните десетилетия и особено след историческия априлски пленум марксистическата ни историография постигна значителни успехи в проучването и разработването на редица проблеми от нашето героично минало. Въпреки това все още има важни моменти от историята на българския народ, които чакат своето научно изследване и осветляване. Един от тях е проблемът за положението и борбите, които води населението във Вардарска Македония срещу сръбския режим по време на Балканските войни и след тях, изразили се и в две частични въстания: в Тиквешко през юни и в Охридско и Дебърско през септември 1913 г.

По тези въпроси в българската историография — както в буржоазната, така и в марксистическата — е писано съвсем малко. В съществуващите многобройни научноизследователски и мемоарни исторически трудове, отнасящи се до този период, се разглеждат преди всичко дипломатическата, политическата и военната подготовка на Балканските войни, тяхното провеждане и резултатите от тях.¹ По-сериозни сведения и факти, отнасящи се до проблема, се съдържат в трудовете на Л. Милетич², П. Дървингов³, К. Пърличев⁴, в Карнегиевата анкета и др., както и в някои трудове, излезли в Скопие⁵, в които, въпреки че се правят неверни и ненаучни изводи, се съдържат данни за завоевателните и асимилаторските цели на сръбските власти по отношение на Македония и борбата на местното население срещу тази политика.

Настоящата студия, написана въз основа на съществуващите сведения и факти в посочената и друга литература, в българския периодичен печат, в спомени на дейци от това време, в новооткрити документи на ЦПА, БИА — НБКМ, ЦДИА и пр., е опит за по-цялостно изследване и осветляване на проблемите, свързани със завоевателната и асимилаторска политика на сръбското кралство по отношение на Македония и българското население и съпротивата на последното срещу тази политика, въстанието в Охридско и Дебърско като въоръжен протест срещу решенията на Букурещкия договор.

¹ Балканската война. С., 1961; Междусъюзническата война. С., 1963; А. Тошев. Балканските войни. Т. I и II. С., 1931; Войната между България и Турция 1912—1913. Т. 1—7. С., 1927—1937; Е. в. И. в. Гешов. Балканският съюз. С., 1915; К. Соларов. Балканският съюз и Освободителните войни. С., 1926; М. Маджаров. Дипломатическата подготовка на нашите войни. С., 1932 и пр.

² Л. Милетич. Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцки власти в Македония през 1912—1913 г. С., 1929.

³ П. Дървингов. Македоно-Одринското опълчение. Т. I и II. С., 1925.
К. Пърличев. Сръбският режим и революционната борба в Македония. С., 1917.

⁵ П. Стојанов. Македонија во време на Балканските и Првата светска војна. Скопје, 1969; Г. Абаџиев. Балканските војни и Македонија, Скопје, 1958.

Българското население в Македония посреща обявяването на войната срещу Османската империя през октомври 1912 г. с неописуема радост и надежда за скорошно освобождение. В самото навечерие на войната ЦК на ВМОРО⁶ отправя апел до всички революционни комитети, до цялото българско население в Македония да окажат пълно съдействие на съюзническите войски.⁷ Известни са 87 революционни чети, които по време на войната изпълняват специални разузнавателни и диверсионни задачи из всички райони на Македония.⁸ От тях 47 действуват в района на по-сетнешна Вардарска Македония в помощ на сръбските войски.⁹ Общата численост на четниците в тези отряди според архива на шаба на опълчението е 2174 души.¹⁰ В действителност обаче броят на четниците, които вземат участие в боевете срещу турците, е далеч по-голям, тъй като специално във Вардарска Македония воеводите мобилизират цялата въоръжена селска и градска милиция. Навсякъде революционните чети вървят в авангард и се бият в най-трудните участъци на сраженията. В битката при Куманово над 1200 български четници начело с воеводата Кръстю Лазаров удрят в гръб турските войски и пленяват тяхната тежка артилерия при с. Орашец, която не позволява дотогава на сръбската войска да мине през теснината.¹¹

Четата на Методи Стойчев заедно с мобилизираната милиция след няколкодневни боеве, на 25 октомври, освобождава гр. Крушево и околията му и установява временно управление.¹² Прилепската чета на М. Гюрлуков мобилизира цялата селска и градска милиция и води редица успешни акции срещу турските войски в този район. Революционните чети на Гошо Гочев и Славчо Абазов освобождават Кратово и неговата околия, а в Щип четата на Ефрем Чучков, подпомогната активно от гражданите, прогонва турските войски, като пленява над 150 души от тях и установява в града българска комендатура и пр.¹³ Навсякъде са създадени местни комисии от революционно настроеното българско население за посрещане и разквартируване на съюзните войски.¹⁴ По такъв начин цялото българско население е мобилизирано и взема най-активно участие в прогонването на турците от своя роден край.

Надеждите за освобождение обаче не се сбъдват. Още с влизането си в Македония съюзните сръбски войски изразяват своята неприязнь към българското население. „Сръбският, както и гръцкият войник — пише Карнегиевата анкета — твърде наивно смятаха, че в Македония ще срещнат свои съотечественици — хора, говорещи на техния език, викащи „живио“ или „зито“, но вместо такива те намериха хора, говорещи на друг език, които викаха „ура“.¹⁵ Именно за това сръбските офицери и войници започват на

⁶ ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 130, л. 23.

⁷ Пак там.

⁸ В ЦК на ВМОРО по това време влизат: Т. Александров, Хр. Чернопеев, П. Чаулев; запасни членове: д-р Хр. Татарчев, д-р Г. Кушев и Пейо Яворов и задгранични представители Тодор Лазаров и Павел Христов. С малки изменения този ЦК ръководи революционната организация и през периода 1913—1915 г.

⁹ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен, п. а.), № 43.

¹⁰ П. Дървингов. Цит. съч., с. 13—14.

¹¹ Л. Милетиц. Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцките власти в Македония през 1912—1913 г. С., 1929, док. № 6, с. 11.

¹² ЦДА, ф. Ал. Протогеров (необработен), П. № 43.

¹³ К. Пърличев. Цит. съч., с. 33.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Карнегиевата анкета. С., 1914, с. 231.

всеки срещнат да задават въпроса „ша си ти?“ (Какъв си ти?). Отговорът е един и същ — „българин“¹⁶. Въпреки тази масова и категорична национална изява „убеждението на сърбите, че Македония трябва да стане сръбска — заключава Карнегиевата анкета, — ни най-малко не се разколебава“¹⁷. Според тях българските агитатори уж убедили населението в Македония, че то е българско. Агитаторите в лицето на учителите, свещениците, революционните дейци, войводите, четниците и селяните, които ги поддържали, и изобщо всички, които се наричат българи, следвало да бъдат унищожени и прогонени, а областта да стане сръбска.

Действията в това отношение не закъсняват, първия удар сръбските власти нанасят върху четите на организацията. Докато траят военните действия срещу турците, четите са смятани от сръбското командване за изключително полезни,¹⁸ но когато турците са прогонени, революционните чети стават най-опасният враг за сръбските власти в Македония. Тъкмо затова още в края на октомври 1912 г. българските чети са подложени на преследване и обезоръжаване. Същото се случва и с цялото българско население.¹⁹ В началото на ноември 1912 г. сръбските власти издават официални наредби, с които се заповядва на революционните дейци и на четите в срок от 24 часа да напуснат териториите, окупирани от сръбските войски, в противен случай ще бъдат арестувани, а ако се противопоставят, ще бъдат избити.²⁰ Последват масови арести. В Битоля с измама е арестувана цялата чета на М. Гюрлуков, която е трябвало да бъде унищожена. Тя се спасява по една случайност след застъпването на чуждите консули в града.²¹ В Охрид е арестувана четата на П. Чаулев и е освободена, когато целият град се вдига в нейна защита.²² За унищожаването на Кумановската чета е издадена специална заповед. В нея се казва: „Който и да намери войводата Кръстю Лазаров и където и да го намери, да го застреля. Същото се отнася и до всички негови четници.“²³

По-нататъшното оставане на революционните чети във Вардарска Македония е невъзможно. По-голяма част от тях се прехвърлят на изток при българските войски — само малки групи четници остават нелегални в своите райони.²⁴ Сръбските власти толкова се страхуват от четите на ВМРО, че най-енергично настояват пред българското командване последните да бъдат отстранени и от Източна Македония — районите, освободени от българските войски. За да не се създават усложнения между съюзниците, през януари 1913 г. всички войводи и чети на организацията са изпратени в Тракия, където образуват три допълнителни дружини (Костурска, Воденска и Щипска) на Македоно-одринското опълчение.²⁵ Така в началото на 1913 г. българското население във Вардарска Македония е лишено от своите въоръжени революционни кадри, които защитават неговите права.

Друга прицелна точка за сръбските власти са учителите и свещениците, търговците и занаятчиите, изобщо всички, които са водили или могат да водят борба срещу сръбската пропаганда в Македония. Всички български училища

¹⁶ К. Пърличев. Цит. съч., с. 9.

¹⁷ Карнегиевата анкета, с. 232.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ П. Дървингов. Цит. съч., с. 6—7.

²⁰ Пак там.

²¹ Г. Трайчев. Цит. съч., с. 327—330.

²² ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен), П. № 38.

²³ Л. Милетиц. Цит. съч., док. 6, с. 11.

²⁴ П. Дървингов. Цит. съч., с. 7.

²⁵ ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 156, л. 65.

са затворени и пособията им конфискувани, а от учителите се иска да подписват декларации, че са сърби, ако желаят да останат да живеят по родните си места. На свещениците е заявено, че могат да останат в енориите си само ако се обявят за сърби и публично се откажат от Екзархията и се подчинят на сръбската църква. На търговците и занаятчиите е забранено да упражняват своите професии, докато не се обявят за сърби и променят имената и фирмите си от български на сръбски.²⁶ Тези от учителите, свещениците, търговците и пр., които отказват да сторят това, са обвинени във водене на политическа пропаганда или в предателство.²⁷ Всеки обвинен в подобни престъпления трябвало да бяга в България, за да се спасява. В противен случай той ставал жертва на насилието.

Аграрният въпрос, който е един от основните проблеми, чието разрешаване селяните в Македония очакват с нетърпение, по същите причини не е разрешен. Новите власти дават земя само на привържениците на сръбската пропаганда — на сърбоманите.²⁸

В началото населението изпада в недоумение, не знае как да реагира. То смята, че отричането и преследването на българската народност е недоумение, скоро обаче става ясно, че това е политически курс. Още на 15 октомври 1912 г. сръбското правителство начело с Н. Пашич провежда спешно заседание в гр. Враня, на което се взема решение за „трайно утвърждаване“ в окупираните области и за организиране на сръбски административен апарат. Заетата територия в Македония със специална наредба от същата дата е административно разделена на 4 окръга: Кумановски, Скопски, Тетевски и Дебърски.²⁹ В тази наредба сръбското правителство третира не само т. нар. „спорна зона“³⁰ като собствена територия. Нещо повече — към Кумановски окръг е включена Кратовска, а към Скопски Велешка околия, чиито райони влизат в „безспорната зона“. С окупирането на част от Средното Повардарие през ноември 1912 г. сръбските власти образуват и Неготински окръг със селище Кавадарци, влизащ изцяло в безспорната зона. В окръга са включени околията: Неготинска, Гевгелийска и Дойранска,³¹ въпреки че последната е освободена и държана от българските войски, административно водеща се към Кукушки окръг.³² А в Гевгели и околността му владее троен кондоминимум на българските, сръбските и гръцките войски, понеже и трите страни претендират, че първи са влезли в града. В същност властта в околията е в ръцете на българските войски и четите на Вътрешната организация.³³ Опитите на местното население в Охрид, Битоля, Св. Никола, Неготино,

²⁶ К. Пърличев. Цит. съч., с. 10.

²⁷ Карнегиевата анкета, с. 233—234.

²⁸ Л. Милетиц. Цит. съч., с. 28—29. Поземленият фонд, който турските феодали оставят, големите манастирски и църковни имоти, земите на прогонените българи и пр., още през октомври и ноември 1912 г. са заграбени и стават собственост на сръбските власти и капиталисти. Собственици на големи имения в Македония стават самият крал, министър-председателят Н. Пашич и пр.

²⁹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 131.

³⁰ Към договора между България и Сърбия от 13 март 1912 г. е приложен и таен анекс, предвиждащ разделянето на Македония на „безспорна“ и „спорна“ зона. Областите с градовете: Куманово, Скопие, Гостивар, Кичево и Дебър, образуват т. нар. „спорна зона“, за която руският император трябва да се произнесе на кого да принадлежи. Останалата част на Македония се признава като безспорно българска. Вж. Международни актове и договори 1848—1918 г. С., 1958, с. 318.

³¹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 332—333.

³² ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 139, л. 20—21.

³³ Пак там.

Кавадарци, Велес и пр. да организира свое временно българско управление след прогонването на турците са придружени с жестоки преследвания от страна на новите власти, а избраните на общоградски събрания местни български ръководители — арестувани, бити и прогонени.³⁴ С тези противодоговорни решения и действия, с отричането и преследването на българската народност, език и име в Македония още от първия ден на войната кралското сръбско правителство показва ясно истинските си завоевателни и асимилаторски цели по отношение на Македония.

Това става причина от всички краища и селища³⁵ на окупираните от сръбските войски македонски територии да бъдат изпратени обширни изложения до българското правителство, до Екзархията, до Върховното командване на българската войска. Тайно се изпращат и делегации от различни градове, които лично съобщават на българското правителство, че новите власти отричат и преследват българската народност, като изразяват и опасение, че сръбската управляваща буржоазия ще изневери на съюзния договор.³⁶

Излизащите в Солун вестници „Беломорец“ и „Българин“, неофициални органи на ВМОРО, са първите български вестници, които официално реагират. На 4 ноември 1912 г. в. „Беломорец“ публикува декларация на организацията. В нея, след като се разглежда положението, създадо се в резултат на войната, и се изтъква опасността от разпокъсване на Македония, между другото се казва: „... Нас македонските българи, които дадохме толкова големи жертви за извоюването на своята свобода и които толкова много допринесохме за разгрома на Отоманската империя, преди всичко ни интересува съдбата на онази Македония, която е обляна с мъченическа и героична българска кръв и в чиито граници българският елемент, макар и преследван и изтребляван десетки години най-немилоствитно, и днес е болшинство... Известни са ни сръбските претенции не само над Скопие, но и над Щип, Велес, Охрид. Известни са ни и гръцките претенции над Солун — вратите на Македония, или по право нейното сърце...“ По-нататък в меморандума се изтъква, че всички македонски българи поддържат с пълно единодушие и с най-голяма енергия — целокупна Македония в определените от българите граници да бъде изцяло обединена с българското царство. „Ако не е възможно да се реализира тази най-справедлива и най-подходяща за националните български интереси формула, тогава да се остави Македония неделима и да влезе тя като самостоятелна държавна единица с център Солун в бъдещата балканска конфедерация. В такъв случай Македония ще бъде съединително звено между всички балкански държави.“³⁷

Малко по-късно в. „Българин“ обнародва статия под заглавие „Освободителна или завоевателна война?“, в която се изтъква, че „македонските българи се борят и твърдо държат за свободна, цялостна и неразделна българска Македония.

... В противен случай ние бихме били изменници пред паметта на хилядите загинали борци в Македония, ние бихме били изменници пред целия

³⁴ А. л. М а р т у л к о в. Моето учество во революционерите борби на Македонија. Скопје, 1954, с. 260—262.

³⁵ Меморандуми и изложения са изпратени от гражданите на Скопие, Велес, Куманово, Битоля, Дебър, Кичево, Кавадарци и др. Вж. по-подробно у Л. М и л е т и ч. Цит. съч., с. 11—291.

³⁶ К. П ъ р л и ч е в. Циг. съч., с. 12.

³⁷ Беломорец, бр. 3, 4 ноем. 1912, Солун.

български народ . . . За сметка на нашето българско тяло друг не може да се увеличава. Това е желанието на всички българи.³⁸

На 1 ноември 1912 г. гръцките власти забраняват излизането на споменатите вестници, както и всякакви други български издания в Солун. Това е и последната легална печатна проява на революционната организация в защита на българските национални интереси. Последват няколко меморандума от ЦК на ВМОРО до българското правителство и цар Фердинанд.³⁹ В един от тях от януари 1913 г., изпратен до българския министър-председател, като се разглежда възникването, развитието и стадиите, през които е минал македонският въпрос, както и целите на революционната организация, се казва: „ . . . В своята борба революционната организация преследваше прямото или чрез автономния етап политическо обединение на всички българи. Така че автономното начало беше средство да се спаси целостта на Македония.“⁴⁰ В меморандума по-нататък се настоява българското правителство да направи всичко възможно да се присъединят всички български покрайнини към българската държава: „Защото не стане ли това, оставят ли се български земи под сръбско и гръцко владичество, населението в тях, подложено на посърбяване и погърчване, ще бъде принудено отново да поеме непосилната, неравна борба за своето освобождение.“⁴¹

Други десетки меморандуми, изложения, молби и апели от ЦК на ВМОРО от окръжните революционни комитети,⁴² от представителите на всички райони, окупирани от сръбските войски, се изпращат (във времето ноември 1912 — юни 1913 г.) до българското правителство и до правителствата на великите сили. Тези официални документи и становища на революционната организация на градското и селското население от Вардарска и Егейска Македония имат изключително важно значение. Те ни дават ясна и пълна представа за това, как българското население и неговият ръководител — ВМОРО, в този момент виждат и действуват за запазване целостта на Македония и на българското племе. В тези документи без изключение българите от Македония тревожно апелират, настойчиво молят да не бъдат оставени под сръбска и гръцка окупация, като изразяват категорично желание — Македония изцяло да бъде обединена с България или най-малко да ѝ бъде дадена автономия.⁴³

В същото време, още на 12 декември 1912 г., сръбското правителство официално заявява, че договоят с България трябва да бъде ревизиран,⁴⁴ а разпределението на териториите в Македония да стане на основата на фактическата окупация. Това утежнява още повече положението в Македония. Сръбските власти официално заявяват, че не могат да търпят и не желаят да чуват споменаването на българското име.⁴⁵ Започват да преименуват населените места и улиците по градовете със сръбски имена — надписите по магазините и фирмите са задължително на сръбски, всеки българин е принуден

³⁸ Българин, бр. 17, 25 ноем. 1912, Солун.

³⁹ Меморандум на ЦК на ВМОРО, от декември 1912 г., до цар Фердинанд. Македония, 1922, кн. 4, с. 10—11.

⁴⁰ Л. Милетиц. Цит. съч., док. № 57, с. 289—290.

⁴¹ Пак там, с. 293.

⁴² Пак там, док. № 56. С., 287—288.

⁴³ Пак там, док. № 47, с. 246—250 — Меморандум на Битолското гражданство до министър-председателя на България от 22. I. 1913 г.

⁴⁴ Т. Влахов. Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912—1918 г. С., 1957, с. 44.

⁴⁵ К. Пърличев. Цит. съч., с. 5 — 10.

да окачи на името си „ич“. Извършено е и преброяване на населението — независимо че то се извява като българско, преброителите го записват като сръбско със сръбски имена и пр.

Започват и убийства на по-видни българи. На 5 декември 1912 г. на един банкет в Прилеп само за това, че е вдигнал наздравица за българската войска, българският революционер учителят Анастас Лютиев веднага е удушен от няколко сръбски офицери и изгорен във фурната на едно училище,⁴⁶ превърнато в казарма. Убити са също леринският войвода Кръстю Леонтиев, битолският районен войвода Петър Облакчето, ресенският войвода Кръстю Трайков, организационните дейци Стефан Атанасов от Кичево, Никола Стефанов и Богоя Николов от Охрид и др.⁴⁷

За стопански мероприятия или за каквато и да била легална обществено-политическа дейност на местното българско население не може и дума да става. Тази обстановка предизвиква съпротивата на населението — пасивна и въоръжена. Тя се изразява чрез пълно бойкотиране мероприятията на сръбските власти, бягство на десетки българи в пределите на свободна България, а от месец април 1913 г. ВМОРО започва и въоръжена борба срещу сръбските власти. До навечерието на Междусъюзническата война четите подготвят населението за въстание, като водят и чести сражения със сръбските войски из различни райони на Вардарска Македония.⁴⁸ На 16 юни в деня на започването на Междусъюзническата война в Тиквешко с център Неготино и Кавадарци избухва първото въоръжено въстание на местното българско население срещу сръбските поробители. Ръководени от дейци на ВМОРО в този край, след няколкодневни ожесточени сражения въстаниците прогонват сръбските войски и администрация чак към Велес и установяват в Кавадарци, Неготино, Ваташа и околните селища революционното българско управление.⁴⁹ Избрано е временно ръководно тяло със седалище в гр. Кавадарци, в него влизат 12 души,⁵⁰ видни дейци на организацията и града. На 20 юни многобройна сръбска войска с тежка артилерия, подпомогната от четите на „Черната ръка“, начело с войводите Василе Търбиц, Бошко Вирянец, Йован Бабунски, Коста Павлович и др. настъпва срещу въстаниците.⁵¹ Най-тежките сражения стават близо до Кавадарци по височината на с. Полинуря и надясно от р. Черна до устието на Кавадарската река „Луда Мара“. Всички опити на сръбските войски да разпръснат въстаниците остават неуспешни. „На позициите — пише Бл. Видов — бе цялото мъжко население, а имаше и много жени и деца. Една от най-героично проявилите се жени беше Ефка Донова Мойсова, която се бори срещу сръбските поробители наравно с най-смелите мъже.“⁵²

Тиквешките въстаници държат позициите си здраво, очаквайки всеки момент българските войски, които са стигнали на 15 км до гр. Кавадарци.

⁴⁶ Сборник Сто години ново българско училище в гр. Прилеп (1843—1943). Скопие. 1943, с. 184—185.

⁴⁷ Меморандум на ИК на Македоно-одринските братства до министър-председателя на България от 27. IV. 1913 г.

⁴⁸ Мир, бр. 3908, 7 юни 1913; бр. 3915, 14 юни 1913; Народни права, брой 128, 14 юни 1915.

⁴⁹ Вж. по-подробно у Бл. Видов. Тиквешкото въстание през юли 1913 г. (Еньовден). Ръкопис в Института за история при БАН, с. 1—39 от 1956 г.

⁵⁰ Л. Милетиц. Цит. съч., 230.

⁵¹ Г. Абаџиев. Цит. съч. с., 145—146. За прогонването на сръбските власти и установяването на българско управление в Кавадарци се съобщава и в докладите на сръбските военни власти, които се цитират на стр. 148 в посочения труд на Абаџиев.

⁵² Бл. Видов. Цит. ръкопис, с. 17.

Главното командване на българската войска обаче дава нареждане на въстаническите чети да се оттеглят, тъй като военните действия се отдалечават на изток. Войводите не се подчиняват на заповедта⁵³ и водят сражения със сръбските войски до 24 юни, докато цялото въстанало население се изтегли в планините.

След изтеглянето на четите (вечерта на 24 юни) сръбските войски подлагат въстаналите селища на разграбване и опожаряване, както и масови убийства на заловените българи.⁵⁴

По непълни данни във въоръженото стълкновение срещу сръбските войски населението в Тиквешко дава над 1000 души убити, в Кавадарци — 363 души, Неготино — 283, Ваташа — 49, а по всички останали села от 5 до 15—20 души. В Кавадарци над 60 къщи и дюкяни са изгорени, Неготино с над 800 къщи почти цялото е опожарено, както и десетки околни села са ограбени и изгорени.⁵⁵ Сръбските власти оправдават извършените убийства и насилия с факта, че населението се вдигнало на „устанак“ (въстание) срещу тях.⁵⁶

Въстанието в Тиквешко е първият масов въоръжен протест на българите във Вардарска Македония срещу сръбските власти. То е дело на местното население, ръководено от революционната организация. Понеже съвпада с междусъюзническата война, то не може да изиграе ролята на самостоятелна акция, което намалява и неговия политически ефект. Масовият героизъм, проявен по време на въстанието, е ярко доказателство за сръбските власти, че тукашното население не желае да приеме сръбската власт и е готово да се бори и защитава своето българско име и свобода.

По време на Междусъюзническата война въоръжените българи от Вардарска Македония, зачислени в редовните български войски или в четите на Организацията, вземат най-активно участие във всички сражения — в авангарда на българските войски и в тила на сръбските и гръцките войски. Могат да се посочат многобройни примери на изключителен героизъм, проявен от четите. Те освобождават десетки села от двете страни на Вардара (в тила на сръбските войски) и установяват в тях българско управление.⁵⁷ Масов героизъм в сраженията срещу сръбските войски проявяват и петнадесетте батальона на българските доброволци от Македония и Одринско, чиято слящия се в Опълчението.⁵⁸

До масово въстание на българското население в другите райони на Вардарска Македония не се стига, тъй като въоръжените акции на местното население са съобразявани и координирани с щаба на Опълчението и Главното командване. Известният по-късно деец на Комунистическата партия Александър Мартулков⁵⁹, намиращ се по това време — в навечерието на Междусъюзническата война, в четата на Кръстю Лазаров, която е подготвяла населението във Велешко за въстание, пише в своите спомени, излезли в Скопие през 1954 г., следното: „Денят на обявяването на войната — 16 юни 1913 г., ни завари в Джиджимирския балкан. Още от тъмни зори чухме топовните

⁵³ Г. Трайчев. Цит. съч., с. 391.

⁵⁴ Л. Милетиц. Цит. съч., с. 231. Донесение на Гр. Варнолиев, главен учител в Кавадарци.

⁵⁵ ЦПА, ф. 226 (необработен), П. № 3541.

⁵⁶ Л. Милетиц. Цит. съч., с. 235.

⁵⁷ ЦПА, ф. 226 (необработен), П. № II.

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ До 1944 г. Ал. Мартулков, който е велешанин, е член на БКП, след това става член на СЮК.

гърмежи. Селяните от околните села веднага започнаха да идват при нас, носейки известие за събитията . . . Всички селяни, заедно с четниците, бяха опиянени от радост, вярвайки, че настъпва край на сръбското робство. Никой от тях не се съмняваше в победата на България.“⁶⁰

Политическите събития обаче се развиват във вреда на България. В помощ на Сърбия и Гърция се притичват Румъния с 437 000 и Турция с 255 000 души войска.⁶¹ Обградена от всички страни, без да бъде разгромена във военно отношение, България е принудена да капитулира. По силата на Букурещкия договор (10 август 1913 г.) българските земи са окастрени от всички страни. България загубва и източните райони на днешна Вардарска Македония (Щипски окръг) и цялата източна половина на Егейска Македония, които райони са освободени и държани до Междусъюзническата война от български войски. В нейните предели остават само Пиринският край и районът на Струмица. По такъв начин Македония е разпокъсана на три части, а македонският въпрос навлиза в нова, много по-сложна фаза за решаване.

Абсолютно вярна е оценката на В. Ил. Ленин, че войната срещу Турция има прогресивен характер, понеже премахва османския феодализъм и открива пътя към цялостно обществено развитие на балканските страни.⁶² В резултат на Междусъюзническата война обаче българското население във Вардарска и Егейска Македония попада под много по-жесток национално-политически и икономически гнет. Пълно национално и политическо освобождение получава населението само в тези райони на Македония, които влизат в пределите на България.

Първата работа на сръбските власти след Букурещкия договор е да забранят завинаги споменаването на българското име във Вардарска Македония. Арестуваните няколко хиляди български първенци в навечерие и по време на Междусъюзническата война — в Битоля над 600 души, в Скопие и околните села над 500, във Велес над 200, в Тетово над 200, в Куманово — 150, в Крива Паланка над 100⁶³, в Ресен и околията — 496 души и пр.,⁶⁴ са принудени да подписват декларации, че се обявяват за сърби, и едва тогава повечето от тях са освободени. Тези, които отказват да подпишат, начело с митрополитите, по-голяма част от свещениците и учителите, са насилствено екстернирани в България.⁶⁵ В много селища българското население е изкарвано на мегдана и там принуждавано публично да се обяви за сръбско.⁶⁶ След като свършват по този начин „посърбяването“ или „потурчването“, както населението на подигравка нарича този акт, сръбските власти трябвало да решат каква форма, какъв статут на управление да въведат в тази област.

На 18 август 1913 г. сръбският крал Петър I издава декрет, в който открито се заявява, че във Вардарска Македония не може да се въведе конституцията на кралството, а ще бъде управлявана по особени закони и наредби, т. е. по сръбския закон от XIX в. за преследване и унищожаване на разбойниците.⁶⁷ На възражението на Андра Николитч, председател на Скупщината, че в Южна Сърбия“ трябва да се въведе „по-либерален“ режим, за да почувствува на-

⁶⁰ А л. М а р т у л к о в. Цит. съч., с. 277—278.

⁶¹ Войната между България и другите балкански държави през 1913 г. Т. I. С., 1944, с. 158.

⁶² В. И. Л е н и н. Съч., Т. 18, С., 1954, с. 402.

⁶³ Карнегиевата анкета, с. 105—107.

⁶⁴ К. П ъ р л и ч е в. Цит. съч., с. 20—21.

⁶⁵ Карнегиевата анкета, с. 96—98.

⁶⁶ Л. М и л е т и ч. Цит. съч., с. 239.

⁶⁷ Зора, бр. 61, 5 септ. 1913.

селението, че участва му при новите господари е по-добра, отколкото порано,⁶⁸ в. „Пиомонт“, орган на „Черната ръка“, отговаря, че не може да се преминава в новите земи към парламентарен режим, защото народът там — според същия вестник — не е сънувал за избори, за общинско самоуправление и пр. Само един строг режим можел да бъде достатъчно твърд, за да премахне злата воля на отделните личности и групи от неприятели на държавата. Една гражданска администрация ще бъде безсилна да се бори срещу „българската пропаганда“⁶⁹.

В териториално-административно отношение областта е разделена на 7 окръга: Скопски, Тетовски, Тиквешки, Охридски, Кумановски, Брегалнишки и Битолски, с общо 29 околии.⁷⁰ С разделянето на сравнително малка територия на толкова административни единици се цели да се съсредоточи колкото се може по-голяма част военнополойската администрация във Вардарска Македония. Целият кадрови апарат на сръбската власт е съставен от хора, дошли от Сърбия. Тези хора, освен че са подбрани из средите на най-върлите великосръбски шовинисти, са и с ниски морални качества, които идват не само с асимилаторски, но и с лични грабителски цели. „Неслучайно — пише Петър Стоянов — населението ги наричаше „жуфарджии“, които са дошли да се обогатят за сметка на населението в Македония.“⁷¹

Наред с официалните сръбски власти (през целия период 1912—1915 г.) във Вардарска Македония съществува и т. нар. „неофициална“, „неотговаряща“ власт. Това е властта на сръбската тайна организация „Черната ръка“, в която влизат най-отявлени националисти и противобългарски настроени офицери. „Единствената цел на тази организация, пише скопският митрополит Неофит, е чрез нечуван терор, насилия и убийства да принуди българското население да се обяви за сръбско.“⁷²

Всички големи и малки въпроси — от аграрните отношения до просветното и черковното дело, засягащи местното българско население, — са решавани от сръбските власти винаги в полза на асимилаторската им политика. Във Вардарска Македония сръбските власти закриват през 1912—1913 г. 641 български училища с 37 000 ученици. Прогонват или принуждават да подпишат декларации, че са сърби, 1013 български учители; конфискуват и превръщат в сръбски 761 български черкви; екстернират петима български владии; прогонват, убиват или принуждават да се обявят за сърби 833 български свещеници.⁷³ Унищожават всички български библиотеки, забраняват четенето на български книги, вестници, списания и пр., не допускат на българите да празнуват своите национални обичаи, именни и религиозни празници. Вместо тях им се налагат сръбски. Употребата на български език е забранено не само в държавните учреждения, по улиците и в търговията, но и в частните отношения. За всяка чула българска дума или песен властите наказват с глоба, бой, затвор. Българите са принудени да кръщават децата си по един списък със сръбски имена, изработен от полицейските власти специално за Македония.⁷⁴ За народности и икономически нужди, за културна и общественостно-

⁶⁸ Карнегиевата анкета, с. 87; срв. Изгрев, 5 септ. 1913.

⁶⁹ Карнегиевата анкета, с. 88.

⁷⁰ П. Стоянов. Цит. съч., с. 133.

⁷¹ Пак там, с. 155. Освен малък брой сръбомани местното българско население е изключено от участие в сръбската администрация.

⁷² Л. Милетич. Доклад на Скопския митрополит до Екзарха в Цариград от август 1913 г., с. 41—42; срв. Карнегиевата анкета, с. 100—101.

⁷³ Документи и материали . . . , с. 504—505.

⁷⁴ Камбана, бр. 1692, 6 окт. 1913.

политическа изява, за свобода на мисленето, словото, печата, сдруженията, за изборни права или избираемост на местното население не може и дума да става. Отнети са първите и основни свободи, без които няма условия за обществено-политически живот, за национално развитие и напредък. Остава само един път — борба против новите поробители.

*

Веднага след Междусъюзническата война ръководни дейци на революционната организация провеждат съвещание в София, на което е разгледано положението на Македония, създадо се в резултат на Букурещкия мирен договор. На съвещанието е решено да се предприемат стъпки пред великите държави за мирна ревизия на Букурещкия договор и за даване автономия на Македония. Ако мирните усилия обаче не дадат резултати, организацията решава да продължи революционната си дейност.⁷⁵

Първата стъпка в това направление е меморандумът на представителите на македонските българи от 29/11 август 1913 г. до Едуард Грей, председател на Лондонската посланическа конференция, и до пълномощните министри на Русия, Англия, Австрия, Германия, Италия и Франция в София. „От името на 150 000 македонски българи — се казва в меморандума — жертва на новите завоеватели на Македония — сърби и гърци, високо протестираме против Букурещкия договор, това петно на цивилизацията на Европа, което ни обрича на едно по-тежко робство от турското . . . Изгубили своите имоти, ограбени и опожарени от сръбските и гръцките войски, видели поругана и своята чест, за да спасим живота си, ние бяхме принудени да напуснем своя роден край . . . Изгубили всичко, нашата единствена и постоянна задача ще бъде кървава борба против новите поробители на страната и угнетители на народа.“ Меморандумът завършва с призив към правителствата на споменатите държави да се застъпят за ревизия на Букурещкия договор и за даряване на Македония автономно управление.⁷⁶

Подобни протестни меморандуми и изложения до великите сили с аналогични искания са изпратени от представителите на прогонените духовници от Македония, от изгонените учители,⁷⁷ от студентите от Македония, следващи в Петербург, и др.⁷⁸

В същото време една тричленна делегация, съставена от проф. Ал. Бабабанов, проф. Ив. Георгиев и Т. Павлов, предприема пътуване из европейските столици. От името на македонските българи делегацията настоява пред съответните правителства да бъде ревизиран Букурещкият договор и да бъде дадено на Македония автономно управление.⁷⁹ Друго мирно средство е появилото се сред българите в Егейска и Вардарска Македония движение за приемане на уния с католическата църква. С това на вид религиозно движение се преследва политическата цел да се спаси българската националност на Македония от асимилация. Ще споменем по този повод само мнението на руския вестник „Славянские известия“, който, като се спира на появилото се движение сред македонските българи за уния, пише, че след Букурещкия договор българите, останали под сръбско и гръцко управление, са подложени

⁷⁵ ЦПА, ф. 227, оп. 1, а. е. 18, л. 4.

⁷⁶ Зора, бр. 3958, 1 авг. 1913.

⁷⁷ Мир, бр. 3973, 14 авг. 1913.

⁷⁸ Македонский голосъ, бр. 1, 5 юни 1913.

⁷⁹ Мир, бр. 3874, 15 авг. 1913.

на гонения, които по жестокост не отстъпват на древните гонения против християните. „Свещеници, учители, търговци, занаятчии — всички по-интелигентни българи, са бити и побегнаха или отидоха в затвора. Над 100 000 бежанци се спасиха в България. Всичкото това мъченичество — заключава вестникът — народът приема само защото не желае да се отрече от националността си. В този именно обстановка българите мислят, че с приемането на унията Македония ще се спаси от всякакви притеснения.“⁸⁰

Тези и други подобни мирни начинания и усилия на македонските българи обаче не допринасят в момента никакви резултати. При това положение за поробеното население не остава друг път освен пътя на нелегалната борба. Впрочем борбата не е и спирала. Четите на Вътрешната организация, които преди и по време на Междусъюзническата война се намират във Вардарска Македония, продължават своята дейност и след примирието. Четите, които действуват от татък Вардар, някои от които вземат участие и в Тиквешкото въстание — на брой към 500 души, се събират на 29 юни/12 юли 1913 г. над селата Конопище и Чемерско — Тиквешко. Тук е проведено съвещание на войводите, които обсъждат въпроса, дали да отстъпят към България или да заминат за старите си райони. Решено е четите да заминат към своите райони.⁸¹

Васил Чакаларов, Иван Попов, Коста Олицки, Христо Цветков, Тр. Железски и др. се насочват към Костурско и Леринско; Павел Христов, Петър Чаулев, Смиле Войданов, Методи Стойчев, Алексо Демирхисарски и др. — за Битоолско, Крушевско, Охридско и Кичевско; Милан Гюрлуков и Иван Гуров — за Мариовско; Дякон Евстатий, Григор Джинджифилов, Марко Иванов и др. — за Кожух, Гевгелийско и Беласица.⁸² В Тиквешко остават двете местни чети на Мишо Шкартов и Дончо Лазаров.⁸³ Отивайки в своите райони, войводите на четите смятат да развият революционна дейност срещу новите поробители, подобна на тази срещу турските власти.

Условията за революционна дейност обаче са влошени. Много от революционните дейци са избити и прогонени, а революционната мрежа силно разстроена. От друга страна, сръбските войски и чети непрекъснато преследват четите на Вътрешната организация. По съобщение на сръбските военни власти на 19 юли 1913 г. войската е прогонила Милан Матов с една чета от 18 души от с. Майна, Битоолско. Четата на П. Чаулев води упорити сражения с потери на 25, 26, 27 и 28 юли 1913 г., като прогонва сръбските власти и разтурва сръбските общини в селата Сливово и Мешоище.⁸⁴ На 3 август 1913 г. Върховното командване на сръбската войска издава нареждане до инспектора на полицията за Вардарска Македония в най-къс срок да прочисти Мариовско от българските чети. За целта е необходимо веднага да се изпратят войскови и четнически потери, които да претърсят цялата местност в района между Вардар и гръцката граница.⁸⁵ В същото време по споразумение между началниците на Кавадарски и Битоолски окръг е наредено на допълнителния батальон от 19-и полк, II призив, да действувва в Мариовско, докато не бъдат

⁸⁰ Цит. по България, бр. 39, 3 ноем. 1913. — До Балканските войни в Македония — Солунско, Кукушко, Гевгелийско, Дойранско и Битоолско е имало регистрирани 570 униятски семейства. За Движението за уния в Македония през 1913—1915 г. вж. у П. Стојанов. Цит. съч., с. 205; Т. Влахов. Цит. съч., с. 81—82; Камбана, бр. 1658, 1661, 1702, септ. 1915 и пр.

⁸¹ П. Дървингов. Цит. съч. Т. II, с. 673—674.

⁸² Пак там; Г. Абаџиев. Цит. съч., с. 143—144.

⁸³ Бл. Видов. Цит. съч., с. 31.

⁸⁴ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 5—6.

⁸⁵ Г. Абаџиев. Цит. съч., с. 148—149.

прогонени всички революционни чети.⁸⁶ Понеже районите на действие на Вътрешната организация обхващат не само Вардарска, но и Егейска Македония, постигната е спогодба между сръбската и гръцката войска за единодействие при преследване на четите. С писмо № 4381 от 23 юли 1913 г. Върховното командване съобщава до оперативното отделение на сръбската войска, че е постигнато споразумение за съвместни действия и че гръците ще изпратят 200 войници, които да помагат на сръбските войски и четници в борбата им срещу българските комити, които се намират в Мариовско.⁸⁷

Оперативното отделение от своя страна съобщава на Върховното командване на сръбската войска, че и то е влязло във връзка с гръцките войски в Лерин за същата цел. В друга заповед сръбското главно командване настоява да се вземат всички мерки против българските чети, на брой към 400 души, които се намират в селата Гарван, Рожден и Чемерско.⁸⁸ От посочените съобщения и разпореждания се вижда ясно както тревогата и желанието на сръбските власти да унищожат колкото се може по-бързо въоръжената съпротива, така и трудното положение, в което се намират четите на Вътрешната организация, преследвани непрекъснато от две редовни и многобройни войски.

Най-големи жестокости при преследването на революционните чети във Вардарска Македония извършват сръбските чети на организацията „Черната ръка“. Създадени още през турския режим с единствената цел да се борят срещу ВМРО, сега те се превръщат в „неофициална“, „безотговорна“ власт. Техните присъди и наказанията са безапелационни. Тези специални органи на сръбското правителство унищожават буквално ески, който може да играе каквато и да било роля в борбата срещу сръбския режим. Още с влизането си в Македония Върховното командване на сръбските войски издава заповед старите сръбски чети в Македония да бъдат преустроени в четири, т. нар. „Кръстосващи отряди“⁸⁹. Два от тях се разполагат и действуват от лявата страна на Вардар, а другите два — от дясната страна между Кавадарци и Гевгели. Последните влизат във Вардарския отряд начело с Василие Търбич. Отрядът (включващ от 8 до 10 чети) е формиран през юни 1913 г. по нареждане на Върховното командване на сръбската войска специално за потушаване на Тиквешкото въстание.⁹⁰

Специален кръстосващ отряд е и четата на Йован Бабунски, чието предназначение е да действува в района на Кратово — Овчо поле — Кочани.⁹¹

Тези чети обаче се оказват недостатъчни. Ето защо Върховното командване издава заповед № 8195 от 13 юни 1913 г. да се формират още две кръстосващи чети под командването на Йоаким Букович — бивш четнически войвода, и Владимир Ковачевич — капитан II класа.⁹² Малко по-късно Върховното командване издава нова заповед (№ 7722 от 21 юли 1913 г.), с която нарежда на местния комендант на Прилеп лично да събира четници и заедно с ескадрона и батареята в Битоля да формира голям отряд, с който незабавно да тръгне към Кавадарци и Криволак и да удари българските комити, които са се появили в селата Арджево, Тремник и др. около Вардар и Криволак.⁹³

⁸⁶ Г. Абаџиев. Цит. съч., с. 148—149.

⁸⁷ Пак там.

⁸⁸ Пак там.

⁸⁹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 91.

⁹⁰ Пак там.

⁹¹ Пак там.

⁹² Г. Абаџиев. Цит. съч., с. 147.

⁹³ Пак там, с. 147—148.

Тези четнически отряди под предлог, че преследват български комити, още от самото начало (но особено от пролетта на 1913 г., по време на Междусъюзническата война и след нея, до октомври 1915 г.) извършват най-жестоките насилия върху българското население. „Терористически сръбски чети — отбелязва се в Карнегиевата анкета, — мобилизирани от правителството, изобилствуват в цяла Македония. Те ходят от село на село и тежко и горко на този, който посмее да им откаже нещо. Тези чети имат свобода да действуват, както намерят за добре, за да посярбят населението.“⁹⁴

За да се спре абсолютно всякаква възможност за нелегални действия, през август 1913 г. сръбското правителство издава нареждане да бъдат разрушени и изгорени всички колиби за овце, които се намират във от селата.⁹⁵ Забранено е на овчарите да водят стадата си на паша под предлог, че могат да доставят храна на българските чети.⁹⁶ Сръбските власти не позволяват на нито една волска кола да излезе от селото, на нито едно магаре или кон с товар, без да бъдат претърсени. Също така нито една лодка не може да плава по езерата, без да бъде обискирана от сръбските войници и четници.⁹⁷ А в. „България“ добавя, че във всички села и особено в селата край новата сръбско-българска граница сърбите са поставили по една рота войници. Офицерите събирали населението из тия места и го заплашвали, че ако мине някоя българска чета и те не съобщят за това на сръбските власти, тогава цялото село, заедно с хората, ще бъде изгорено.⁹⁸ При така създадената обстановка на пълна блокада, терор и убийства над българското население движението на революционните чети, особено на тези, които действуват отсам Вардар, се затруднява. Ето защо по-голямата част от тях се прехвърлят в България. Тези, които остават в своите райони, преминават в дълбока нелегалност. А някоя от четите са разбити и разпръснати от потерите. Организационната мрежа на организацията остава сравнително запазена само от татък Вардара — Битолско, Охридско, Струшко и Дебърско.⁹⁹

Впрочем с разпокъсването на Македония македонският въпрос навлиза в друга, по-сложна фаза на своето развитие не само в политическо отношение. Новата обстановка налага преустройство на началата, принципите и тактиката на Вътрешната организация. Главната цел на борбата сега е: самосъхранение на българите в Егейска и Вардарска Македония, осигуряване тяхното свободно културно и политическо развитие, обединение на разпокъсаните части в единна област и пр.¹⁰⁰ Новото положение налага центърът на революционното движение да се премести в пределите на България. В новия проектоустав целите на борбата са формулирани по следния начин:

1. Целта на организацията е автономия на Македония, в която ще се гарантират правата на всички народности, живущи в нея.

2. Организацията ще се бори с всички легални и нелегални средства за постигането на тази цел.¹⁰¹

⁹⁴ Карнегиевата анкета, с. 102.

⁹⁵ Гл. Тодоровски. Просветната политика на кралство Сърбия по Балканските войни. Скопје. — Гласник, 1966, бр. 1695.

⁹⁶ Карнегиевата анкета, с. 102.

⁹⁷ Гл. Тодоровски. Цит. ст., с. 95.

⁹⁸ България, бр. 7, 29 септ. 1913.

⁹⁹ На 2 август 1913 г. четите на В. Чакаларов и Ив. Попов влизат в няколкочасово сражение с гръцките войски в района на Костур, при което загива големият революционен деятел и войвода от Костурско Васил Чакаларов. Вж. Спомени на Динката Олицки. — АБАН, ф. 73, оп. 1, а. е. 1266, л. 1—2.

¹⁰⁰ Македония, 1922, кн. 4, с. 12.

¹⁰¹ НБКМ — БИА, ф. 198, оп. 1, а. е. 7, л. 1—10.

В устава (чл. 2) се предвижда населението да използва всички легални средства за извоюване на религиозни, училищни и общински права. Това означава, че усилията трябва да бъдат насочени към борба за признаване на българската народност. Предвижда се с най-големи подробности да бъде осведомявано общественото мнение в Европа за насилията, вършени от сръбските и гръцките власти над българското население в Македония.¹⁰²

В нелегалната дейност (чл. 3) се предвижда извършване на атентати по важни стратегически и комуникационни пунктове, както и повдигане на частични и общи въстания. На насилията, вършени от поробителските власти, организацията трябва да отговори с насилия, наказвайки пряко виновниците. ЦК на организацията (чл. 4) ще определя кога да се употребяват нелегалните средства.¹⁰³

По-нататък в проектоустава се казва, че организацията ще се управлява от Централен комитет, състоящ се от 5 членове с неопределено местожителство, и ще се изгражда на принципите на строгия централизъм. Предвижда се ново устройство на бойните кадри. На първо време трябва да се комплектуват малки чети от 3 до 5 членове, които да послужат като ядро за по-големи чети. След това трябва да се пристъпи към организиране на селска и градска милиция, а оттам към възстановяване на селските, градските и околийските революционни комитети. Предвижда се организацията да развива своята дейност освен в Македония — и в цяла Сърбия и Гърция. Да влиза във връзка с турските и албанските революционни комитети за задружни действия и пр.¹⁰⁴

Новият проектоустав е съставен въз основа на стария устав на ВМОРО, но пригоден за новите условия.¹⁰⁵ Изоставен е демократизмът в ръководството и се преминава към строг централизъм.

* * *

Борбата с легални средства нямала изгледи да доведе до някакви резултати. Българската народност в Македония се отрича и преследва. Освен това европейските правителства дават да се разбере, че не са готови да се застъпят за ревизия на Букурещкия договор. Нещо повече — те не показват готовност да се застъпят дори за културна авнотомия на българското население в Егейска и Вардарска Македония. В тази обстановка революционната организация пристъпва към подготовка и вдигане на въстание в Битолско, Охридско и Дебърско, за да изрази категоричния протест на българите в Македония срещу решенията на Букурещкия договор, който ги хвърля в ново робство. Районът е избран по няколко причини. Вече споменахме, че организацията в този край е по-малко пострадала в сравнение с другите райони. В Битолско и Охридско има десетки оръжейни складове на организацията, неоткрити от сръбските власти. Освен това най-голямата част от сръбската войска, полиция и контрачети са съсредоточени покрай българската граница, очаквайки въстание на българите именно тук. Най-накрая се очаква и съгласието на албанските вождове за съвместни действия в тези райони.¹⁰⁶

¹⁰² НБКМ — БИА, ф. 198, оп. 1, а. е. 7, л. 1—10.

¹⁰³ Пак там, л. 7—10.

¹⁰⁴ Пак там, л. 10—12.

¹⁰⁵ Дейността на организацията в този период (1913—1915) се развива точно по плана, принципите и началата, залегнали в споменатия устав, който тук се цитира по проекта за устав.

¹⁰⁶ Спомени на Милан Матов. Записани от В. Сеизов. Личен архив.

Политическата и военната подготовка на въстанието е осъществена от Петър Чаулов — член на ЦК, Павел Христов — задграничен представител на организацията до Балканската война,¹⁰⁷ Милан Матов и др. И тримата са известни революционни дейци и ръководители на българското население в тези райони.¹⁰⁸

Националният и икономически гнет, на който е подложено местното население от новите поробители, създава и необходимите обективни предпоставки за въоръжено въстание. „Причините за въстанието — казва в едно интервю П. Чаулев — са безброй. Сърбите са настоящите варвари в Македония. Те не оставиха нито едно българско училище, нито една българска черква, нито една българска книга. Богати библиотеки, събирани повече от сто години, бяха разрушени и изгорени. Икономическият живот съвсем спря. В една непълна година народът оголя. Арестите и побоищата са най-обикновеното нещо. Честта, животът и имотът на хората са в техни ръце. Но не е само до българите, същото е положението и с албанците и турците. Забранено е дори коранът да се чете на турски език. Това породила идеята за съвместно въстание на българите, албанците и турците срещу сръбските поробители.“¹⁰⁹

Още през август 1913 г. се пристъпва към възобновяване на организацията в Битолско, Охридско, Стружко и Дебърско. Активизирана е организационната и куриерската мрежа.¹¹⁰

Започват се преговори за съвместни действия и с албанския революционен комитет. Тук трябва да отбележим, че още през април 1913 г. представители на Временното албанско правителство правят предложение да се започнат преговори между тях и ВМОРО за вдигане на съвместно въстание срещу сръбските власти. Тодор Павлов и Петър Чаулев са упълномощени да водят преговорите от името на организацията. Правителството в София обаче не вярва, че ще се стигне до война със Сърбия, поради което смята, че тези преговори са излишни.¹¹¹ Делегатите на ВМОРО не отиват на уговорената среща.¹¹² Когато в началото на юни 1913 г. се разбира, че войната е неизбежна, българското правителство изпраща в Албания Яне Сандански да преговаря с албанското правителство за съвместна борба срещу Сърбия и Гърция.¹¹³ В едно интервю, дадено в Тирана пред представител на италианския вестник „Секоло“, Сандански заявява, че той напълно се е споразумял с албанските главатари за обща акция против Сърбия и Гърция, като са дали „беса“ да отмъстят за сръбските изстъпления над албанското население. По-нататък Сандански изтъква, че той и неговите другари подготвят чети, които ще действуват в тила на сръбските и гръцките войски в Македония. „Македонските революционери, които след дълга и жестока борба с турската тирания доживяха да видят за момент осъществена мечтата си — извоюване свобода на родината, не могат да допуснат — заявява Сандански — тя отново да попадне под сръбско и гръцко иго. Те ще подновят революционната си дейност и няма да оставят нито педя македонска земя под сръбско и гръцко

¹⁰⁷ АБАН, ф. 73, оп. 1, а. е. 2195, л. 33—34.

¹⁰⁸ Цит. Спомени на Милан Матов.

¹⁰⁹ Камбана, бр. 1696, 10 окт. 1913; бр. 1702, 16 окт. 1913. Интервю на П. Чаулев.

¹¹⁰ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 5.

¹¹¹ Пак там, л. 6. Тодор Павлов е българин от Скопие, депутат в Цариградския парламент по време на хуриета.

¹¹² Пак там.

¹¹³ Пак там, л. 6—7.

владичество. Няма да се спрат и пред най-страшните терористични средства, за да реализират съкровения си мечта — свободна българска Македония.¹¹⁴

Узнавайки за мисията на Яне Сандански, Сърбия и Гърция веднага изпращат свои делегации в Албания. За да осуетят споразумението със Сандански, сръбските представители обещава да дадат на Албания Дебър и Дяково, а гръцките — Корча и Аргирокастро. При тези обещания албанците се отказват от споразумението за съвместни действия.¹¹⁵ Когато свършва Междусъюзническата война и албанците остават излъгани, те отново потърсват връзки с Вътрешната организация. В резултат на новите преговори, които се водят от 12 до 17 август 1913 г. в Елбасан, е постигнато споразумение между ВМОРО и Албанския революционен комитет начело със Сефадин Пустина за организиране и повдигане на съвместно въстание срещу сръбския режим. По силата на това споразумение политическото и военното ръководство на въстанието поема Вътрешната организация. Албанският комитет издава писмено пълномощно на войводите П. Чаулев, П. Христов и М. Матов да застанат начело и на всички албански чети в района на Дебър — Гостивар — Кичево.¹¹⁶ Решено е въстанието да се обяви в началото на октомври 1913 г., след което дейците на организацията и албанските ръководители заминават за определените им райони.¹¹⁷ П. Чаулев, П. Христов, Антон Шибаков, Нестор Георгиев и др. обикалят Охридско, Стружко и Битолско, където проверяват оръжието и подготвят населението да бъде готово за въстание, когато се подаде сигнал. В Дебърско въстанието се подготвя от Сефадин Пустина, Христо Атанасов, Риза бей и др.

Сериозна подготовка обаче не е извършена, тъй като въстанието по непредвидени причини избухва един месец по-рано. На 7 септември 1913 г. долнодебърският байрактар Селим ага бива открит и заграден от сръбски войски в с. Епишкопия. Завързва се сражение. Селската милиция (българи и албанци) се явява в гръб на войските, но други сръбски войски ограждат милицията. Така се завързва сражение, от което пламва целият край.¹¹⁸ Започват въоръжени действия и в Дебър, където една част от чиновниците на сръбската администрация са избити, а другите прогонени. Два сръбски полка войска се спасяват с бягство, а 420 войници са пленени. На 8 септември 1913 г. Шакир бей съобщава на П. Чаулев, че въстанието вече е започнало и въпреки по-предвишните решения трябва да се действа.¹¹⁹ Въпреки недостатъчната подготовка Чаулев дава заповед за формиране на въстаническите чети в Охридско и Стружко, които веднага започват сражение със сръбските войски.

Пламнало веднъж, въстанието бързо обхваща Дебърско, Стружко и Охридско. Обединените български и албански чети освобождават Дебър и на 9 септември установяват в града революционна власт. Във временното управление са избрани Сефадин Пустина, Христо Атанасов, Риза бей и др.¹²⁰ Въстаниците, водени от П. Чаулев, П. Христов, М. Матов, Антон Шибаков, Нестор Георгиев и др., прогонват сръбските войски и администрация от Стружко и Охридско. Четвърти сръбски полк е пленен заедно с всички офи-

¹¹⁴ Цит. по Утро, бр. 890, 29 юли 1913, с. 2.

¹¹⁵ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 7—8.

¹¹⁶ Изгрев, бр. 24, 24 окт. 1913; срв. цит. спомени на М. Матов.

¹¹⁷ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 7—8.

¹¹⁸ Пак там.

¹¹⁹ Пак там.

¹²⁰ К. Пърличев. Цит. съч., с. 28.

цери, свещеници и с неговия комендант Спас Милоевич.¹²¹ Няколко сръбски топа са пленени в Охрид от въстаниците.¹²² Още в зори на 12 септември 1913 г. четите на П. Чаулев и П. Христов влизат в Охрид, възторжено посрещнати от гражданите. Целият град е окичен с български знамена. Фирмите по дюкяните, както и сръбските наименования на улиците са изхвърлени веднага.

На състоялото се тържествено събрание в Охрид е учредено временно българско управление. В ръководното тяло влизат Лев Огненов, Иван Групчев, Лев Кацков, Павел Христов, Петър Филев и други видни граждани.¹²³ Отслужен е тържествен молебен, на който присъства цялото гражданство.¹²⁴ По същия начин е установена революционна власт в Струга, както и в околните села. С това и завършва инициативността на въстаниците. Вместо да преследват бягащите сръбски войски към Ресен, Битоля и Кичево и да вдигнат населението в тези райони на въстание, както е по план, ръководителите на въстанието разпореждат въстаническите чети да заемат отбранителна позиция на 20 километра източно от Охрид по височините на Петрино и Буково, откъдето се очаква настъплението на сръбските войски.¹²⁵

Избухването на въстанието и прогонването на сръбските войски от Дебърско, Стружко и Охридско хвърля в тревога сръбското правителство. То обявява, че е започнала „нова война“, и още на 11 септември е издаден кралски указ за мобилизация на войската.¹²⁶ Всички сръбски вестници започват да твърдят, че въстанието се ръководи от български офицери. Те съобщават имената на войводите, участващи във въстанието, като П. Чаулев, Хр. Чернопеев, Яне Сандански, П. Христов, М. Матов и др.¹²⁷ В този дух се изказва и сръбският пълномощен министър в Рим Дучич, който публично обвинява България, че изпраща офицери да ръководят въстанието в Охридско.¹²⁸

В отговор българският пълномощен министър в Рим Д. Ризов опровергава тези твърдения, като заявява, че войводите, споменати от Дучич, нямат нищо общо с българското правителство.¹²⁹ Страхувайки се да не би България да се възползува от настаналите събития, сръбското правителство веднага отправя протест пред великите сили, с който настоява да попречат на България да подпомага четите в Македония.¹³⁰ Английският вестник „Дейли Телеграф“ от 17. IX. 1913 г. под заглавие „Въстанието в Македония“ между другото пише, че във Вардарска Македония действуват големи български чети и че революцията на българските селяни в Охридско взема големи размери. „Сраженията между сръбските войски и въстаниците — заключават вестникът — стават с всеки изминат ден по-жестоки.“¹³¹ В този дух дават съобщения и коментари много български, както и чуждестранни вестници.

За потушаване на въстанието освен редовната армия сръбското правителство мобилизира още сто хиляди души войници, които веднага изпраща

¹²¹ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 3.

¹²² Пак там, л. 7—8.

¹²³ К. Пърличев. Цит. съч., с. 28—29.

¹²⁴ Изгрев, бр. 16, 16 окт. 1913.

¹²⁵ К. Пърличев. Цит. съч., с. 28—29.

¹²⁶ Народни права, бр. 153, 13 септ. 1913.

¹²⁷ Пак там, бр. 158, 19 септ. 1913.

¹²⁸ Пак там.

¹²⁹ Народни права, бр. 161, 22 септ. 1913.

¹³⁰ Народни права, бр. 161, 22 септ. 1913. Войводите Яне Сандански и Хр. Чернопеев не участвуват в Охридското въстание.

¹³¹ Камбана, бр. 1685, 29 септ. 1913. Цит. по Камбана, бр. 1687, 1 окт. 1913.

към въстаналите райони.¹³² Всеки ден сръбските вестници съобщават, че специални сръбски войскови части са на път за Охрид, за да прогонят българските чети и да заловят техните водачи.

В помощ на сръбските войски са изпратени и четите на „Черна ръка“, които се намират из различни краища на Македония. Веднага след вестта за избухване на въстанието сръбското върховно командване заповядва телеграфически на Василе Търбич, който се намира в Прилеп, да тръгне незабавно със своя четнически отряд към Кичево и да го брани от бунтовниците, които вече са завзели Дебър, Струга и Охрид. По същото време 19-и пехотен полк отстъпва в безредие към Кичево.¹³³ Преди да тръгне, Търбич телеграфирал и на другите сръбски войводи Йован Дългия, Дано Стоянович, Михаило Йосифович, Бошко Вирянец и др. веднага да тръгнат с четите си към Кичево.¹³⁴

На 15. IX. 1913 г. в Охрид се събират няколко хиляди въоръжени въстаници, предимно българи от града и селата. На проведения воеводски съвет Петър Чаулев е избран за главнокомандуващ на всички въоръжени сили. Взето е и решение въстаниците да тръгнат веднага към Битоля и Кичево. Определени са и кои чети и войводи ще действуват в съответните райони.¹³⁵ Благоприятният момент за настъпление към Битолско обаче е вече пропуснат. Тъкмо когато въстаниците са готови да тръгнат, П. Чаулев получава съобщение, че същия ден, на 15. IX. 1913 г., по искане на сръбското правителство гръцки войски са преминали границата и са превзели с. Подградец, съвсем близо до Охрид. Чаулев веднага изпраща нота до гръцкия комендант да се оттегли с войските си или ще бъдат нападнати. Гръцките войски се оттеглят.¹³⁶ Въстаниците обаче загубват близо две денонощия.

През това време в Битоля пристигат многобройни сръбски войски. При това положение Чаулев нарежда въстаниците най-напред да освободят Кичево, а след това да се отправят към Битоля.¹³⁷ На път към Кичево въстаническите чети се срещат с настъпващите сръбски войски при прохода Петрино. Тук се завързва ожесточено сражение, което продължава две денонощия (17 и 18 септември). Четири пъти сръбските войски настъпват и отстъпват от огъня на българските чети. Позициите се държат главно от българските въстаници, ръководени от Антон Шибakov и Нестор Георгиев. Понякоже албанският байрактар Мехмед Али ага напуска позициите си без бой при прохода Буково, сръбските войски удрят левия фланг на българските въстаници, което ги принуждава да отстъпят към Галичица. Тук дават много жертви както въстаниците, така и сръбските войски.¹³⁸ В същото време четата на П. Чаулев води ожесточено сражение със сръбските войски при с. Иванчища.¹³⁹ Последните са разбити и на 17 септември четата превзема Кичево. Сръбските войски обаче получават силни подкрепления от артилерия и предприемат настъпление по всички фронтове. На 18 септември въстаниците отстъпват Кичево без бой.¹⁴⁰ На 18 и 19 септември тежки боеве се водят при Голак планина. Тук въстаниците са ударени в гръб от гръцки войски, които се притичват

¹³² П. Стојанов. Цит. съч., с. 200.

¹³³ Пак там, с. 197.

¹³⁴ Пак там.

¹³⁵ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 8.

¹³⁶ Пак там, л. 8—9.

¹³⁷ Камбана, бр. 1696, 10 окт. 1913.

¹³⁸ ЦДИЯ, ф. 105, а. е. 31, л. 1—4; Камбана, бр. 1696, 10 окт. 1913.

¹³⁹ Пак там, л. 4.

¹⁴⁰ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 9.

на помощ на сръбските войски.¹⁴¹ На 19 септември сръбските войски заемат и опожаряват околните на Охрид български села и влизат в самия град. На 20 септември всички чети са принудени да отстъпят на запад, към „Голо бърдо“, за да охранят прохода, през който въстаниците преминават на албанска територия.¹⁴² Същия ден ръководителите на българските въстаници узнават, че въстаническите чети в Дебърско са разформирвани и албанските въстаници заедно със своите семейства отстъпват към Албания. Тогава П. Чаулев дава заповед за разформироване на въстаническите чети на малки хвърчащи отряди, всеки с отделен войвода, които се разпръсват из различните райони. Един от тези отряди води последния бой със сръбските войски при с. Илино, Ресенско.¹⁴³ Войводите Н. Георгиев, Л. Шибакон, Хр. Атанасов, П. Чаулев и др. със своите чети преминават на албанска територия.¹⁴⁴

Преминаването на по-голяма част от въстаническите чети на албанска територия не се е смятало от ръководството като поражение на въстанието, а като тактически необходим ход за прегрупиране на силите и продължаване на въстанието, и то не само в споменатите райони, но в цяла Вардарска Македония. Това категорично се потвърждава от едно поверително писмо на П. Чаулев от 24. IX. 1913 г. до Кръстю Станчев, български представител в Тирана. В писмото Чаулев съобщава, че се намира в Елбасан със сто души четници, но полулегално, защото смята отново да влезе в Македония и да продължи въстанието, което трябва да обхване цяла Македония. За целта обаче липсвали средства (какви — не се уточнява). Затова Чаулев моли Кр. Станчев да употреби всички усилия, за да му изпрати необходимите средства, а отговорът ще чака на адрес: Ирфан-бей, Елбасан.¹⁴⁵ Тези намерения на Чаулев не се осъществяват. В сведенията по-нататък се говори само за четнически набези.

* * *

При потушаване на въстанието сръбските войски и четници извършват масови насилия и разрушения във въстаналите райони. В Охридска околия до основи са изгорени над 30 села, а между Охрид — Дебър — Гостивар частично или изцяло са опожарени около 180 села.¹⁴⁶ „При влизането на сръбските войски в Охрид — пише един очевидец¹⁴⁷ — народът бе обвзет от страх. Успокояваше ни малко мисълта, че при влизането в Охрид революционерите се показаха крайни хуманисти. Те не позволиха на никого да вдигне ръка над пленените сръбски войници. Сърбите обаче се показаха неживдани варвари. Щом влязоха в града, взеха 40 души най-видни граждани и ги обесиха.“¹⁴⁸ „По всичките села събираха селяните по мегданите и с картечици ги избиваха.“¹⁴⁹ Влизайки в българското село Велгощи, сръбските войници събират цялото мъжко население, което не е избягало, и го нареждат в няколко редици. На всеки пет души един е изкаран и разстрелван. По този

¹⁴¹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 196.

¹⁴² АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 9.

¹⁴³ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 4—5; Камбана, бр. 1697, 11 окт. 1913.

¹⁴⁴ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 9—10.

¹⁴⁵ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 2.

¹⁴⁶ П. Стојанов. Цит. съч., с. 139.

¹⁴⁷ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 6. Писмо на неизвестен гражданин на Охрид до Кр. Станчев.

¹⁴⁸ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 6.

¹⁴⁹ Пак там.

начин са застреляни 12 души.¹⁵⁰ В началото на октомври, според Карнегиевата анкета, в Охрид са убити 3 свещеници, 5 учители и около 150 български селяни и граждани и 500 души турци и албанци.¹⁵¹ Цели квартали в града са разрушени, като принадлежащи на бунтовници, между тях къщите на войводите Чаулев, Матов и на всички техни близки.¹⁵² Стотици български граждани, 150 души (бивши) учители,¹⁵³ всички свещеници, над 50 души заловени младежи са хвърлени в затворите.¹⁵⁴ 46 български първенци, между които и 11 свещеници, след дълго мъчение,¹⁵⁵ оковани във вериги, са осъдени в Битоля на по десет години строг тъмничен затвор.¹⁵⁶ Броят на жертвите в Охридско по време на въстанието и след него, разбира се, е неуточнен. Известни са имената само на 200 души българи, убити по това време в града и околията му.¹⁵⁷

Другият въстанал район Дебър и Дебърско е подложен на жестоко опустошение. Градът е почти разрушен. Опожарени, ограбени и обезлюдени са селата: Кривици, Кукай, Хаме, Пиянец, Калабучица, Кърчица, Носести, Могелари, Попиновска, Грагдани, Ковачица, Алайблия, Койник, Крутбел, Фармач, Майсторе, Блага, Спас, Селокуки, Кайнари, Бомово, Миреше, Голобърдо, Кленье, Борово, Стеблово, Чиновец, Сетица, Окшун, Търново, Забзун, Отишони, Малко Острени, Голямо Острени, Требище, Дрепица, Лешничани, Смочани, Друмкол, Ябланица, Жерница, Болетин, Ростуца, Скудрина, Аджемовци, Търница, Върбени, Яниче, Трипай, Пешкопия, Сухи Дол, Робдин, Заград, Перяна, Мелони, Делощеца, Граждани и др., имената на които не са известни.¹⁵⁸ При отбраната на Дебър загиват над 300 души въоръжени четници, а с хиляди невинни жители са избити. Жени и деца били хвърлени в огъня, а мъжете, нареждани на групи, избивани с картечници.¹⁵⁹ Имената и месторождението на една съвсем малка част от жертвите в Дебърско — 246 души, както и имената на притежателите на 1123 разрушени и опожарени къщи се посочват в споменатото вече приложение.¹⁶⁰ В Кичево и Кичевско от сръбските войски и чети са убити над 100 души български и албански първенци, а от с. Лажене са задигнати 27 видни и богати турци, закарани в с. Житоище и там заклани до един.¹⁶¹ Убийства и масово ограбване извършват войските и четите навсякъде, където минават.¹⁶² Над 30 000 албанско и българско население от Дебър и Дебърско избягва в Албания.¹⁶³

Най-добрата представа за начина, по който сръбските войски потушават въстаналите райони, ни дава сръбският социалдемократически вестник „Радничке новине“, който печата писмото на един сръбски войник, участващ в похода. В писмото между другото се казва: „Тук стават страшни работи.

¹⁵⁰ К. Пърличев. Цит. съч., с. 30.

¹⁵¹ Карнегиевата анкета, с. 116.

¹⁵² Пак там; К. Пърличев. Цит. съч., с. 30.

¹⁵³ П. Стојанов. Цит. съч., с. 199.

¹⁵⁴ Карнегиевата анкета, с. 116.

¹⁵⁵ Народни права, бр. 196, 3 ноем. 1913.

¹⁵⁶ К. Пърличев. Цит. съч. Приложение за жертвите в Охридско, с. 129—132.

¹⁵⁷ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 5—7. Посочените села са български, албански и смесени. За тях се съобщава в едно писмо от 29. IX. 1913 г. от Дурацо до Кр. Станчев.

¹⁵⁸ Пак там.

¹⁵⁹ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 5, 7.

¹⁶⁰ К. Пърличев. Цит. съч. Приложение . . . , с. 137—142 и 143—147.

¹⁶¹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 198.

¹⁶² Пак там, с. 197—199.

¹⁶³ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 5—6; Карнегиевата анкета, с. 113.

Аз се ужасявам от всичко това и постоянно се питам възможно ли е човек да бъде толкова варварин и да върши това . . . Мога да ти кажа, че Люма (село в Дебърско) не съществува вече. Всичко стана на леш, прах и пепел. Имаше села от 100—150—200 къщи, в които не остана абсолютно нито един човек. Ама нито един! Събират се по 40—50 души и така в куп, пробождат ги до един с ножовете . . . Обикновеното плякосване се върши навсякъде . . .“ „И други по-ужасни неща ни пише този приятел — заключава „Радничке новине“, — но това са толкова ужасни деяния, които вестникът не смее да ги обнародва.“¹⁶⁴

Ето по този начин е потушено въстанието в Охридско, Стружко и Дебърско. За да заблудят общественото мнение както вътре в страната, така и навън относно жестокостите, които извършват войниците и сръбските четници в Македония, всички сръбски вестници в един глас тръбят, че българските и албанските чети извършили нечувани насилия над „сръбското население“ в Охридско и Дебърско. А върховното командване издава заповед до окръжните началници в Дебър и Битоля да присъствуват лично при възстановяването на сръбските военни и цивилни власти в районите, от които били прогонени при въстаническите нападения; да установят „зверствата“ и „убийствата“, които българите и албанците са извършили над тамошното „сръбско“ население, като направят и преценка на нанесените щети.¹⁶⁵

За да сплашат населението и да укрепят своята власт, по нареждане на сръбското правителство войската и четите на „Черна ръка“ извършват масови убийства и насилия и из другите райони и селища на Вардарска Македония.

В Кичево като съмишленици на въстаниците публично са бити над 150 души. 17 от тях умират вследствие на побоя. В с. Планиша, Кичевско, през октомври 1913 г. са убити 46 души селяни и 5 къщи изгорени.¹⁶⁶ В с. Гвято са убити над 40 души и трупите им хвърлени в кладенците.¹⁶⁷ В Тетовско са убити 312 души.¹⁶⁸ По същото време в Кочанско, където — според едно донесение на сръбския околийски началник в Кратово от това време — народът не желае и да чуе за новото положение, т. е. за сръбските власти,¹⁶⁹ са убити 201 и 107 души жестоко изтезавани. В Царевоселско са ликвидирани 212 души, от които 87 безследно изчезнали. В Пехчевска околия числото на убитите българи възлиза на 134 души и т. н.¹⁷⁰

Всички тези и стотици други насилия, убийства и грабежи, извършени от сръбските власти по това време из Вардарска Македония, целят да принудят населението да се откаже от българската си народност, да се помири с новото си положение и да не посмее в бъдеще да оказва каквато и да било съпротива срещу новите господари.

„Въпреки това — отбелязва Карнегиевата анкета — най-голямата мъчнотия — състоянието на духовете на населението, подчинено, но непобедено, — оставаше неразрешена . . . Страхът от смут между българите кара сърбите да взимат все по-силни и по-силни драконовски мерки. Навсякъде те прилагат едни и същи способности за задушаване на общото недоволство—

¹⁶⁴ Радничке новине, бр. 112, 9 окт. 1913.

¹⁶⁵ П. Стојанов. Цит. съч., с. 169.

¹⁶⁶ Карнегиевата анкета, с. 117.

¹⁶⁷ Пак там.

¹⁶⁸ К. Пърличев. Цит. съч., с. 33. В приложението на всички убити и изтезавани имената се посочват.

¹⁶⁹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 221.

¹⁷⁰ К. Пърличев. Цит. съч., с. 33—34.

постоянен терор.¹⁷¹ За да даде законна форма на извършените жестокости, на 21 септември 1913 г., още когато въстанието не е утихнало, сръбският крал подписва специален „правилник“ наредба за управление на „Южна Сърбия“. С въвеждането на този правилник за обществената безопасност, съдържащ най-строги военнопололицейски разпоредби, населението във Вардарска Македония официално е поставено извън законите. Тези наредби третират Вардарска Македония като страна на размирници и разбойници, която не може да бъде управлявана с други средства освен чрез терор, убийства и каторга. По силата на тези наредби всеки представител на сръбските власти има неограничени и неконтролирани права над живота, честта и имота на местното българско население.

Всяка личност, подсъдима за въстание — се казва в чл. 3 от Наредбата, — се наказва със смърт.¹⁷² Ако в една околия се повдигнат няколко пъти въстания, властите имат право да интернират семействата на въстаниците, където намерят за добре. Ще бъдат заточавани и тези, в чиито къщи биха се заловили въоръжени хора (чл. 4).

Всяко упорство със слово по отношение на държавен или общински чиновник . . . се наказва с десетгодишна каторжна работа (чл. 18). Съучастниците във въстанията, както и четниците . . . се наказват със смърт (чл. 21). В чл. 26, който третира прерогативите на сръбските окръжни началници в Македония, се казва, че окръжните началници имат право да издават от свое име разпореждания за живота и имота на управляемото население. Те определят мерките, които трябва да се приложат към личности, които отказват да се подчинят на тези разпореждания.¹⁷³ С други думи, на окръжните началници се дават такива неограничени права на живота и смъртта над местното население — българи, албанци, турци и пр., каквито в Турската империя има само султанът. „Военната партия — пише Карнегиевата анкета — знаеше какво прави с издаването на този драконовски правилник. Това бе една легална санкция на фактическата дейност на окупационната власт в Македония.“¹⁷⁴

Тези тиранични наредби предизвикват остра реакция в българския печат. „Смърт и многогодишен крепостен затвор са обикновените наказания, които наредбите предвиждат — пише в. „Изгрев“, — за постъпки и престъпления, неясно формулирани и даващи възможност за най-произволни тълкувания.“¹⁷⁵ „Такива закони — констатира в. „Народни права“ — не съществуват никъде по света. Тяхната скрита цел е да се унищожи всичко българско в Македония.“¹⁷⁶ А в. „България“ добавя, че „по своята суровост и безчовечие тези наредби нямат равни на себе си не за една „освободителна“, а даже и за колонизаторска кампания“¹⁷⁷.

Наредбите предизвикват объркване и сред сръбското общество. От една страна, твърди се, че Македония е „Стара Сърбия“ и че там живее сръбско население, а, от друга страна, наредбите не третират това население като сръбско. По този повод сръбският социалдемократически вестник „Радничке новине“ пише: „Ако е истина, че тези земи са освободени, защо тогава

¹⁷¹ Карнегиевата анкета, с. 115—117.

¹⁷² Правилникът съдържа 31 члена и е публикуван на 24. IX. 1913 г. във всички сръбски вестници. Обнародван е изцяло в Карнегиевата анкета, с. 88—92.

¹⁷³ Карнегиевата анкета, с. 88—92.

¹⁷⁴ Пак там, с. 93.

¹⁷⁵ Изгрев, бр. 3, 3 окт. 1913.

¹⁷⁶ Народни права, бр. 167, 29 септ. 1913.

¹⁷⁷ България, бр. 8, 30 септ. 1913.

там се налага изключителен режим . . . , какъвто могат да създават само завоевателите в завоюваните страни? Дори човек и да не знаеше [каква е Македония — заключава вестникът — публикуването на тези наредби го кара да се досеща. Явно е, че Македония не е „Стара Сърбия“, защото населението ѝ се третира като бунтовници в постоянно въстание.“¹⁷⁸ С тези наредби, които узаконяват убийствата и жестоките репресии като единствено средство за управление, сръбското правителство смята да задуши съпротивата на българското население не само във въстаналите, но и в другите райони на Вардарска Македония.

За да спасят живота си, десетки хиляди българи от тази част на Македония нелегално, по различни пътища, бягат в България. По този повод в началото на октомври 1913 г. в „Изгрев“ пише, че Македония се обезлюдява и от интелигенция, и от народ. „Не минава ден да не пристигат в България десетки и стотици българи, прокудени от новите господари. И това вероятно ще продължава, докато в тая страна не остане нито един българин с развито национално чувство.“¹⁷⁹ В подобен дух охридските събития са коментирани и от някои чуждестранни вестници. Руският в. „Новое время“ от 22 октомври 1913 г., като се спира на тези събития, засяга и въпроса за насилственото сменяване на българските фамилни имена от „ов“, „ев“, „ски“ с „ич“, като пише, че не би обърнал внимание на този факт, ако той не е един от многото елементи на една цяла система на ненужно и безцелно притеснение над българите. „Ние разбираме — заключава вестникът, — че сръбското правителство не може да се отнася съчувствено към проявения сепаратизъм на българите, но наред с това — съществува и правото на една народност като такава.“¹⁸⁰

Берлинският вестник „Дойче Фонкеблат“, като разглежда положението във Вардарска Македония, пише, че „там няма вече попове, учители или щогоде интелигентни мъже, за да се спасят — всички са избягали в България. Само тероризираният и ограбен народ е останал в Македония, на който не се позволява да говори на своя майчин език. Ако някой си позволи да спомене, че е българин, е жестоко бит, затварян и осъден на каторга.“¹⁸¹ А белгийският в. „Еспресо“ подчертава, че „мирът в Македония ще зависи от поведението на сърби и гърци спрямо българите, които сега са много повече преследвани, отколкото от турците по-рано“¹⁸². Тези констатации отразяват действителното положение във Вардарска и Егейска Македония. Въпреки жестокостите и убийствата, които се вършат над местното българско население, последното не може да се помири с мисълта, че наистина трябва да остане под сръбско и гръцко робство, което означава, че борбата за освобождение ще продължи.

Така завършва близо двуседмичното въстание на българи и албанци в Охридско, Стружко и Дебърско през септември 1913 г. То избухва само един месец след Букурещкия договор и е израз на народното негодувание и съпротива срещу носителите на новото робство в Македония. То е и енергичен въоръжен протест към всички, които открито или тайно насърчават и одобряват несправедливото дело, извършено с Букурещкия договор спрямо българския народ.

¹⁷⁸ Радничке новине, 27 септ. 1913; Карнегиевата анкета, с. 92—93.

¹⁷⁹ Изгрев, бр. 6, 6 окт. 1913.

¹⁸⁰ Цит. по България, бр. 29, 24 окт. 1913.

¹⁸¹ Цит. по Народни права, бр. 1, 19 окт. 1913.

¹⁸² Цит. по България, бр. 7, 29 септ. 1913. Само в Охридско и Стружко, според П. Чаулев, са действували около 4000 въоръжени въстанници. ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 3, л. 1—2.

Въпреки че става причина за оживени коментари в световната преса и известни дипломатически раздвижвания, въстанието за съжаление не оправдава надеждите на организацията, не можа да предизвика великите сили да се застъпят за ревизия на Букурещкия договор. Помощ от България, на която се надяват въстаниците, също не можа да дойде. Получава се ситуация, подобна на тази по време на Илинденско-преображенското въстание, когато нито великите сили, нито България са готови да се намесят в полза на въстаналите българи. Това означава, че революционната организация не е избрала подходящ момент за вдигане на въстание. Ако то бе подготвено и избухнало малко по-късно, когато започва Първата световна война, и то не само в Охридско и Дебърско, а в цяла Вардарска Македония, резултатите биха били несравнимо по-благоприятни за разрешаване на македонския въпрос.

Въпреки неуспеха въстанието има изключително важно историческо и политическо значение. В един момент, когато сръбското правителство тръби по цял свят, че с прогонването на българските владици, свещеници, учители, революционни дейтели и пр. в Македония има само сърби, в най-отдалечените райони от българската граница избухва българско въстание, в резултат на което сръбските войски и администрация са прогонени и се установява българско революционно управление. Важен политически момент, който хвърля в тревога сръбското правителство, е и фактът, че като съюзници на българите във въстанието вземат участие албанското и турското население. Укрепването на един такъв съюз е сериозна опасност за завоевателните и асимилаторските цели на великосръбската буржоазия. Тъкмо за да осуетят подобни съвместни акции на българи, албанци и турци в бъдеще, сръбските войски и четите на „Черна ръка“ извършват жестокости и разрушения, грабежи и насилия, опожаряване на всички села, изстребление и прогонване на въстаналото население. Въпреки това и всевъзможните опити от сръбска страна чрез подкупи и др. да противопоставят местните народности, с малки изключения в периода 1913—1915 г., албанците и турците във Вардарска Македония бяха съюзници на българите в борбата им против сръбското робство.

Жестокостите, извършени при потушаване на въстанието, не само не спират, а засилват революционното и четническото движение в Македония. До края на 1913 г. по сведения на сръбските вестници четите на революционната организация са извършили десетки атентати и са водили редица сражения със сръбските потери и войски. В началото на 1914 г. организацията възобновява, преустройва и силно активизира селските, градските и околийските революционни комитети из цяла Вардарска Македония. Всенародна проява на съпротива е пълното бойкотиране на сръбския режим от страна на местното население. Най-силно това се проявява в масовото бягство и дезертиране на около 30 000 българи, за да не постъпят и служат в сръбската войска. Още по-ярко то беше изразено чрез бунта на близо хиляда души младежи от Щипско, Радовишко и Тиквешко, които, мобилизирани насила, публично, пред висши сръбски военни и цивилни лица, пред чуждестранни дипломати и журналисти, пред цялото гражданство на гр. Крагуевац, заявяват, че са българи и като такива отказват да дадат клетва за вярност на сръбския крал и държава.

Въоръжената борба на българското население, ръководено от революционната организация през 1914—1915 г., получава масов характер. Четите водят почти ежедневни сражения със сръбските войски, жандармерия и контрачетите на „Черна ръка“, Тази борба завършва с прогонването на поробителите и освобождението на Вардарска Македония през октомври и ноември 1915 г., за да продължи отново след 1918 г.

LÀ SITUATION EN MACEDOINE — REGION DE VARDAR (OCTOBRE 1912 — OCTOBRE 1913), LES INSURRECTIONS DANS LES REGIONS DE TICVECH ET D'OKHRID

Dimităr Gotzev

(R é s u m é)

La guerre dans les Balkans, d'après l'opinion générale avait un caractère progressiste, car elle a détruit le féodalisme de l'Empire ottoman, mais sans résoudre le problème national des peuples balkaniques, voire même en le compliquant. Les Bulgares de Macédoine qui avaient lutté des dizaines d'années pour leur libération; avaient accueilli la guerre contre la Turquie féodale avec joie et espoir en prenant une part très active dans l'entreprise des alliés. Mais ces espérances ne se réalisèrent pas. Seule la population d'une partie de la Macédoine qui fut intégrée plus tard dans les territoires de la Bulgarie, reçut une libération nationale et politique. Dans les autres parties — la Macédoine des régions du Vardar et de la mer Egée, la population bulgare retomba sous un autre joug encore plus dur, un joug national, politique et économique. Les gouvernements serbes et grecs nièrent la nationalité bulgare de la population et menèrent une politique d'intégration à la nationalité serbe et grecque.

D'après les documents inclus dans l'oeuvre de L. Milétitch, des documents attestant les actes antibulgares des gouvernements serbes et grecs en Macédoine 1912—1913, Sofia, 1929; d'après l'enquête de Kornétchiev, Sofia, 1914 et les nouveaux documents trouvés aux Archives bulgares historiques de la Bibliothèque nationale „Cyrille et Méthode“, aux Archives de l'Académie nationale bulgare et aux Archives centrales historiques d'Etat, des mémoires non publiés des hommes politiques de cette époque de la presse périodique bulgare etc., on constate que cette politique avait provoqué une réaction violente et une forte opposition de la part de la population bulgare s'exprimant par deux insurrections locales dans la région de Vardar en Macédoine contre les occupants serbes.

La première insurrection, celle de la région de Ticvech, dont le centre est Kavadartzi, éclata au mois de juin 1913. L'administration serbe y fut expulsée et dans la ville et les environs on établit un gouvernement bulgare. La deuxième insurrection dans les régions d'Okhrid et de Débar éclata au mois de septembre 1813 comme une protestation énergique et armée, pas seulement contre le pouvoir serbe, mais aussi contre les décisions injustes du traité de Bucarest qui laissa une grande partie de la Macédoine sous un nouveau joug. Dans l'insurrection, en tant qu'alliés des Bulgares, prirent part les populations albanaise et turque. Après l'expulsion des armées et de l'administration serbes dans les villes d'Okhrid

et de Strouga, on a établi un gouvernement bulgare révolutionnaire et dans la ville de Débar un gouvernement révolutionnaire mixte bulgaro-albanais.

Les deux insurrections furent cruellement reprimées par les armées serbes. La population donna des milliers de victimes et de centaines des villages furent brûlés. Bien que ces deux insurrections pour des raisons multiples ne purent pas attirer la sauvegarde par les grandes puissances européennes des droits de la population bulgare et provoquer une révision du traité de Bucarest, elles restent une preuve éclatante des dispositions, des sentiments et des tendances de cette population aspirant à une libération nationale et politique.